

XORIJIY TILLAR GRAMMATIKASINI O‘QITISHNING PEDAGOGIK MASALALARI
XUSUSIDA

Xaldarchayeva G.S.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Turizm fakulteti

Fakultetlararo chet tillar kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada ingliz tili misolida so‘zning grammatik ma’nosini shakllanish imkoniyatlari kognitiv tahlildan o‘tkaziladi.*

Kalit so‘zlar: *grammatik, kategorik, kategorial ma’no, kognitiv, lisoniy faoliyat, ma’no qirralari, ot, semantik-stilistik, sifat, o‘zak.*

**REGARDING THE GENERAL PEDAGOGICAL ISSUES OF TEACHING THE
GRAMMAR OF FOREIGN LANGUAGES**

Abstract: *The article deals with the cognitive analysis of the possibilities of the formation of the grammatical meaning of the word in the example of English language.*

Key words: *Grammatical, categorical, categorical meaning, cognitive, linguistic activity, facets of meanings, noun, semantic-stylistic, adjective, root.*

Tilning lug‘at qatlami muttasil o‘zgarishlarga uchrab turadi. Bunday o‘zgarishlar uning fonetik va morfologik sathi bilan chambarchas bog‘liq. Har bir til lug‘aviy qatlamining semantik – stilistik imkoniyatlari unda leksik-semantik birliklarning grammatik va semantik-stilistik paradigmaları hamda bu paradigmalarning mazmun sathi kognitiv tilshunoslik o‘rganish ob‘ektlaridan hisoblanadi. Lisoniy faoliyat nafaqat kognitiv faoliyat bilan bevosita bog‘liq, balki uning ajralmas qismi hamdir. Ammo kognitiv tilshunoslik, kognitologiya boshqa sohalardan farqli holda, inson tomonidan til tizimini harakatga keltiruvchi omillarni o‘zlashtirilishi va ulardan foydalanish qoidalarini qay yo‘sinda tartibga solish masalalasi bilan ham shug‘ullanadi. Kognitiv tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o‘rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Lekin bu qiziqish oddiy emas. Kognitivist lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarini, ularni yuzaga keltiruvchi sabablarini qidiradi va bu sabablar oqibati bo‘lgan muloqot matnlari - lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik asosan inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog‘liqligida tadqiq etuvchi, “tushuntiruvchi” fan sohasidir.[9. 17-33] Bunday tadqiq ikki yo‘nalishda bajariladi: a) nutqiy faoliyat ijrosi va uning mahsulining paydo bo‘lishi; b) ushbu faoliyat mahsulotlarining idrok etilishi[14.91]. Tilning grammatik imkoniyatlari beqiyos ekan, bu hol til lug‘aviy qatlamining leksik-semantik taraqqiyotini ta‘minlaydi. Ko‘p yillar mobaynida grammatik sathda olimlar

soʻz turkumlarini muttasil oʻrganib kelayotgan boʻlsalar-da, hali bu sohaning oʻziga yarasha ochilmagan qirralari paydo boʻlmoqda. Leksemaning semantik sathi uning barcha grammatik imkoniyatlari bilan mustahkam bogʻlangan, soʻzda grammatik maʼno qirralarini oʻrganish lingvopoetika, umuman tilshunoslik taraqqiyotining muhim aspektlaridan hisoblanadi.

Soʻzning kategorial maʼnosi har doim ham uning leksik maʼnosi bilan bogʻlanavermaydi. Soʻz grammatik qurilishning bazasi; u tilning lugʻat qatlamida ham, grammatik qurilishida ham eng zarur va asosiy birlikdir. Soʻzlar yakka holda predmet, hodisa, belgi kabilarni bildiradi (ular haqidagi tushunchani ifodalaydi), ularni ataydi (bu tilning nominativ funksiyasi), lekin fikr bayon qilishda u gap tarkibida boʻladi: soʻz gap tarkibida, nutqda tilning fikr bayon qilish vositalari tizimidagi oʻz diskursiv vazifasini bajaradi, shu bilan birga maʼnosining yangi qirralari ham shakllanadi (yaʼni polisemantik soʻzlarning maʼno paradigmalari diskursiv sharoitda shakllanadi)[18. 16]. Til nominativ va kommunikativ funksiyalardan tashqari ekspressiv vazifani ham bajaradi. Soʻzning bunday vazifasi ham maʼlum qonuniyatlar doirasida amalga oshadi.

Soʻz maʼnosining asosi ongdagi tushunchalar, voqelikdagi hodisalar. Soʻz orqali borliqning turli tomonlari, kishilik jamiyatining, insonning turmush tajribalari aks ettiriladi. Soʻz turkumlari oʻzlarining grammatik kategoriyalari orqali xarakterlanadi. Otlar son va kelishik kategoriyasiga ega, feʼllar esa zamon, nisbat, mayl va boshqa kategoriyalari bilan tuslanadi. Sifatlar esa, taqqoslash kategoriyasiga egadir. Shu sababli ham turli maʼlum soʻz turkumlariga tegishli boʻlgan leksemalarning nafaqat leksik, balki grammatik kategorial maʼno paradigmalari ham turlichadir. Masalan, feʼl paradigmalari uzunroq: write, writes, wrote, shall write, will write, am writing, is writing, was writing, were writing, have been writing va h.k. Ot paradigmalari esa biroz qisqaroq: sister, sister's, sisters, sisters'. Sifatniki esa undan ham qisqa: cold, colder, coldest. Ravishning paradigmasi esa yanada qisqa: always.

Soʻzning semantik tarkibi shakllanishida maʼno va shaklning mutanosiblik paradigmalari bu hodisa tilning fonetik, leksik-semantik va grammatik hodisalar bilan mustahkam aloqadorligi koʻrsatadi. Soʻzning semantik strukturasi soʻz ifodalaydigan maʼnolarning yigʻindisidir. Soʻzning fonetik strukturasi soʻzning tipik tovush tarkibidan iborat. Soʻzning tovush tarkibi uning grammatik tabiatini ham tashkil qiladi. Ayniqsa, bu hol ingliz tili nuqtai nazaridan nihoyatda muhim, chunki ingliz tilining konservativ komponentlari qator soʻzlarning tovush tarkibini eski, arxaik shaklda saqlashga erishgan. Aynan shu hol soʻzlarning yozilishi va oʻqilishi orasidagi farqlarni keltirib chiqargan.

Soʻzning morfologik strukturasi har biri maʼlum bir tilning oʻz ichida ham farqlanadi. Ularning bir til doirasida, bir tilning oʻz ichidagi farqi, til taraqqiyotining turli davrlariga koʻra ham leksik-stilistik jihatdan farqlanishini ham taʼminlagan. Soʻz turkumlarining birikish imkoniyatlari haqida ran borganda avvalambor, leksik - grammatik maʼno koʻzda tutilishi kerak. Shu yoʻnalishda birikish, soʻzlar leksik -

grammatik guruhining asosi bo'lib, ma'lum guruhdagi so'zlarning leksik-grammatik paradigmalarini tashkil qiladi hamda diskursiv sharoitda o'sha so'zlar bilan aniq bir qismlar (birikmalar) tashkil qiladi. Ingliz tilidagi **To (from, at) school birikmasi** bunga yorqin misol bo'la oladi.

Yuqorida qayd etilganidek, so'z turkumlari gapdagi vazifalariga ko'ra ham xarakterlanadi. Ot asosan, ega yoki to'ldiruvchi vazifasida, fe'l esa, kesim vazifasida, sifat esa, aniqlovchi vazifasida qo'llanadi. So'zning grammatik, leksik – semantik ma'nolari ularning gapdagi sintaktik vazifalarini ham ta'minlaydi. Gapning egasi faqat ot bilan emas, balki olmosh, son, gerundiy, infinitiv va boshqalar bilan ham ifodalanishi mumkin. Boshqa tomondan esa, ot gapning har qanday qismida biror bir vazifasida gapni to'ldirib kela oladi. Biroq, predloglar, bog'lovchilar, yuklamalar odatda har qanday gap qismini to'ldirib bog'lay oladi.

Bularning hammasi grammatikaning ikki asosiy birligi bo'lgan so'z va gapni almashtirib yuborishdan qochish imkonini beradi. Shunday qilib so'z turkumlarining quyidagicha kategorial xususiyatlari farqlanadi:

- o'zining leksik-grammatik ma'nosiga ko'ra farqlanishi;
- o'zining leksik-grammatik morfemalariga (o'zak yasovchi qo'shimchalari) ko'ra farqlanishi;
- o'zining grammatik kategoriyalari yoki paradigmalariga ko'ra farqlanishi;
- o'zining birikuviga ko'ra farqlanishi;
- gapdagi vazifasiga ko'ra farqlanishi bilan xarakterlanadi.

So'zlar o'zining morfologik tasnifiga ko'ra grammatik ma'nosini shakllantirar ekan, bu hol so'zning kategorial turkumi semantik paradigmasini muttasil o'zgarib borishini ta'minlaydi. So'zning leksik ma'nosi uning mazmun plani asosida turadi va kognitiv psixologiya uchun zamin yaratadi.

So'zning grammatik ma'nosi ikki umumiy holatni nazarda tutadi: birinchidan so'zning predmetlik, belgi, miqdor, harakat va holat, uning belgisi nuqtai nazaridan kategorial xususiyatlari, ikkinchidan, nutqda ularni kognitiv mazmun imkoniyatlarini ta'minlashga xizmat qiladigan yordamchi kategoriyadir.

Biz so'z turkumlarini mustaqil hamda yordamchi (notional and functional or structural) qismlarga bo'lib o'rganamiz. Mustaqil so'z turkumlari ekstralingvistik fenomenlarni, ya'ni narsa, harakat, sifat, hissiyotni; yordamchi so'z turkumlari so'zlar va gaplar o'rtasidagi aloqa va bog'liqliklarni yoki boshqa qo'shimcha holatlarni to'ldirishga xizmat qiladi, yordam qiladi. Mustaqil so'z turkumlari gapda ma'lum vazifalarni bajaradi.

So'z yuklamalarining grammatik xususiyatlari ko'p hollarda ma'nolari ikkinchi darajali, qo'shimcha hisoblanadi. Bu borada birgina misolga murojaat qilaylik. Xususan, Table va after kabi so'zlarning tabiati o'rtasida ham ma'lum farq bor. Ularning birinchisi narsa-predmetni nomlasa, ikkinchisi aloqani ko'rsatadi. Biroq ikkalasi ham «nomlanayotgan vazifani to'ldira oladi». Relation, attitude kabi otlar,

belong, refer kabi fe'llar ham aloqani ko'rsatadi, biroq ulardagi bu aloqa faqatgina bir so'z turkumi ichida qoladi. Predloglar va bog'lovchilar real dunyodagi turli aloqalarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

Yu.Nayda "boy, fish, run, walk, good, bad, against va with kabi so'zlarni tabiiy va madaniy fenomalarning turli ob'ekti, sifati, jarayoni, holati va aloqasi" deb yozganda otlar bilan predloglar o'rtasida farq yo'qligini ta'kidlagan edi. H.Suit esa, "to'liq" va "bo'sh" so'zlari birligini ta'kidlaydi. The earth is round gapining tahlili jarayoni haqida yozib, u "the va is" kabi so'zlarni biz shakliy so'zlar deb ataymiz, chunki ular shakl tipidagi so'zlardir, deb ta'kidlaydi. Ko'pgina mualliflar so'zlarning vazifasi haqida o'z asarlarida ham gapirib o'tganlar.

D.Braun, S.Braun va D.Beylilar esa, yordamchi fe'llar, predloglar va artikllarni yordamchi so'zlar (functional words) deb ataydilar. V.Jigadlo, I.Ivanova, L.Iofik predloglar, bog'lovchilar, yuklamalar va artikllarni mustaqil so'z turkumlaridan farqli o'laroq yordamchi so'z turkumlari deb ataydilar.[59. 75.] Ch.Freyz esa, so'z turkumlari deb nomlanuvchi 4 ta so'zlar guruhini va yordamchi so'z turkumlari deb ataluvchi 15 ta so'z guruhlarini sanab o'tadi.

Yordamchi so'zlar bilan boshqa so'zlar o'rtasidagi farq noaniq bo'lib qolganligini yuqoridagilardan bilsa bo'ladi. Ba'zan farq so'z turkumlari o'rtasida ham unchalik sezilmaydi (xususan, sifatlar fe'lga bog'langanda ravishga, ravishlar esa, otga bog'langanda sifatga o'tadi). Ba'zi hollarda bir so'z. turkumi ichida ham so'zlarning grammatik ma'nosini ajratish qiyin bo'lib qolgan.

Predloglardan tashqari yordamchi fe'llar ham gapda qo'shimcha - ko'makchi vazifalarni bajaradi. Yordamchi so'z turkumlaridan tashqari grammatik olimlar mustaqil so'zlarni, masalan fe'l kabi ma'lum bir kategorial so'z guruhini ham funksional ishlatish mumkinligi haqida so'z yuritishadi. Yu.A.Krutikov esa yordamchi so'zlarni yarim mustaqil (semi-notional) deb ataydi. Uningcha, predloglar, bog'lovchilar, artikllar va yuklamalar yarim mustaqil so'z turkumlaridir. Ular semi notional parts of speech deb atalib, mustaqil so'z turkumlariga qarama-qarshi qo'yiladi. Ularni (ya'ni, semi notional parts of speech) nimalarni birlashtirishi quyidagicha beriladi; a) o'zlarining umumiy va qiyosiy hamda leksik ma'nolarini; b) o'zlarinig inkoriy ajratilganligini izolyatsiyalanganligini; v) ularning majburiy ko'p tomonlama (artikl, yuklama) yoki ikki tomonlama (predlog, bog'lovchi) birikmalarini, g) bog'lash vazifalari (bog'lovchilar,predloglar) yoki maxsus so'zlari (artikllar, yuklamalar)ni birlashtiradi.

Tabiiyki, yuqorida qayd etib o'tilganidek, ingliz tili so'z turkumlari tizimi unchalik aniq angillarli darajada emas. Agar so'z turkumlarining yuqorida qayd etilgan ba'zi jihatlarini hisobga olib, ba'zilarini hisobga olmasak, ko'z o'ngimizda o'ziga xos tasavvur paydo bo'ladi. Shunday qilib, so'z turkumlarining asosiy xususiyatlari deb, ularning grammatik kategoriyalarini olsak, leksik-grammatik ma'nosini, birikuvini va sintaktik vazifasini e'tiborga olmasak, unda X. Svit va O. Yespersonlar kabi ravishni, predlogni, bog'lovchini undov so'zlarni va yuklamani bir sinfga yoki guruhga birlashtirishga to'g'ri

keladi. X.Suit ot, sifat, son, fe'l va yuklamalarni o'z davrida zamonaviy ingliz tili so'zlarining alohida guruhlariga kiritgan. O.Esperson esa substansiya, sifat, fe'l, olmosh va yuklamalarni ham shu guruhlariga kiritgan.

So'z turkumlari (notional words - mustaqil so'zlar) va yuklamalar (semi-notional words) o'rtasidagi farq bir necha yillar mobaynida rus tilshunoslari tomonidan birikuvchi so'zlar (combinations of words) dan so'z birikmalari (word-combinations)ni farqlash uchun qo'llanib kelindi. So'z birikmasi (word-combination) iborasi tor ma'noli bo'lib, faqat kamida ikkita ma'noli so'zlarni o'z ichiga olishi darkor. Shunday qilib, **on the table** so'zlar birikuvi (combination of words) hisoblanadi, lekin so'z birikmasi (word-combination) emas, chunki bu yerda faqat bitta mustaqil leksik ma'noli so'z - **table** bor .

So'z turkumlari tizimi tarixan o'zgaruvchidir, til rivojlangan sari yangi so'z turkumi shakllanib, tilga kirib kelavergan. Eski ingliz tilida holat kategoriyasi, artikllar, modal so'zlar yo'q bo'lgan, biroq yangi ingliz tilida bular o'z o'rnini topgan. Biror tilda qancha so'z turkumlarini aniqlamaylik, baribir lug'at tarkibi muammosi esa undan kam emas. Grammatikada leksemalar kichik qiyosiy bir nechta leksik-grammatik guruhlarini — so'z turkumlariga yoki qismlariga bo'linadi.

Biror so'z turkumi odatda kichik leksik-grammatik guruhchalarga bo'linishi ham mumkin. Bu kichik bo'linish so'z turkumlarini ajratib turishga xizmat qiladigan o'sha bir xil tamoyillarga asoslanishi mumkin.

Tasvirlash yo'li orqali bir tomondan **boy**, **friend** hamda ikkinchi tomondan **boyhood**, **friendship** otlarini taqqoslash quyidagi natijalarga olib keladi. Buso'zlartashkiletibturganbarchaleksemalar Ingliz ot leksemalarixususiyatlarigaega. Biroq, buotlaruyushiqbo'laklaremas. Ular leksik-grammatik ma'nogaega bo'lgan «substansiya» ostida birlashgan, **boy** va **friend** «sanaladigan substansiya», **boyhood** va **friendship** «sanalmaydigan substansiya»ni bildiradi. **Boy** va **friend** leksemalari to'rt a'zoli paradigmaga ega, **boyhood** va **friendship** esa, atigi bittagina paradigmaga ega. Bu so'zlarning birikuvi, garchand sezilarli darajada bir xil bo'lsa-da, ma'lum bir farqqa ega emas. **Boyhood** va **friendship**, **boy** va **friend**dan farqli o'laroq, sonlar bilan birikuv shakllariga ega emas. Bunday farqlar dinamikasi til morfologik sathining taraqqiyotini, binobarin leksik-semantik va mazmun taraqqiyotining eng asosiy omillaridan biri sanaladi. Ingliz tilining grammatik tahlilining biz e'tibor qaratgan ayrim masalalari inson lisoniy faoliyatini taraqqiyotini bir til yoki ko'p til misolida tahlil qilish binobarida yangi-takomillashgan xulosalar chiqarishimizga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aksenenko I. Predlogi angliyskogo yazыka - M., 1956, 210 s.
2. Apolova M.A. Specific English - M., Mej.otn., 1977, 190 s.
3. Abduazizov A.A. O sostavnyx chastyx kognitivnoy lingvistiki// Xorijiy filologiya. – Samarkand: SamGIIYa, 2007. – №3(24). – S. 5-6.

4. Buranov Dj. Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i tyurkskix yazykov. – M.: Vysshaya shkola, 1983. – 267 s.
5. Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretuyushogo podxoda // Voprosy yazykoznaniya. 1994.
6. Nurmanov A. Maxmudov N. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - T.: 1992.
7. Nurmanov A. Til haqida sintaktik nazariyalar. –T.: 1988.
13. Maslova V.A. Kognitivnaya lingvistika: Ucheb. Posobie. – Mn.: Tetra Systems, 2004. – 293 s.
8. Safarov Sh.S. Kognitiv tilshunoslik. – J.: «Sangzor nashriyoti», 2006. – 91 b.
9. Sternin I.A., Popova Z.D. Kognitivnaya lingvistika. – M.: «Vostok-zapad», 2007. – 314 s.
10. Turniyazov N. Matn lingvistikasi. – Samarqand: SamDChTI nashri, 2004. – 64 b.
11. O'zbek tili grammatikasi. –Toshkent. Fan. 1975.
12. O'zbek tili stilistikasi / A. Shomaqsudov, I. Rasulov, R. Qo'ng'urov, H. Rustamov. – T.: «O'qituvchi», 1983. – 246 b.
13. Galperin I.R. Stylistics - M., 1977.
14. Bloomfield L. An Introduction to the study of Language. N.Y. 1914 p
Buranov J.B, Yusupov U.K, Mskulov M.T, SodikoV A.S. The grammatical structure of English, Uzbek and Russian. Tashkent, Ukituvchi PH, 1986.
15. Xaldarchaeva G.S.-Ingliz tilini kreativ yendashuv asosida o'qitish. Chirchiq 2023 yil.